

Müasir alman dilində samit birləşmələri
(eksperimental-fonetik tədqiqat)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

SƏDAQƏT CUMAYEVA

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİ
(eksperimental-fonetik tədqiqat)

Bakı – 2023

Sədaqət Cumayeva

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 06 mart 2023-cü il tarixli iclasının qərarı
(protokol №2) və maliyyə dəstəyi ilə
çap olunmuşdur.*

Elmi redaktor: **Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**
filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev**
filologiya elmləri doktoru, professor
Səadət Məmməd qızı Zeynalova
filologiya elmləri doktoru, professor
Lalə Qədir qızı Qurbanova
filologiya elmləri doktoru, professor
Gülşən İslam qızı Axundova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sədaqət Cumayeva. Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat). Bakı: ., 2023. –158 s.

Monoqrafiya müasir alman dilində samit birləşmələrinin paradiqmatik və sintaqmatik planda eksperimental-fonetik tədqiqinə həsr olunur. Əsərdə müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatda alman dilinin samit birləşmələrinin, indiyə qədər olduğu kimi, yalnız təkhecalı sözlər əsasında deyil, həm də çoxhecalı sözlərdə işlənmə tezliyi, onlarda samitlərin məruz qaldığı dəyişikliklər tədqiq edilir.

Monoqrafiya dilçiliyin fonetika, fonologiya, morfolgiya, leksikologiya sahələri ilə maraqlanan mütəxəssislər, o cümlədən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2023

Müasir alman dilində samit birləşmələri
(eksperimental-fonetik tədqiqat)

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
I FƏSİL	
ALMAN DİLİNDƏ SÖZÜN FONEM TƏRKİBİ VƏ DİLİN FONOTAKTİK STRUKTURUNDA SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİ	
1.1. Dilin fonem sistemi haqqında	8
1.2. Alman dilində fonem sisteminin tədqiqi tarixindən.	12
1.3. Alman dilində samitlərin distribusiyası	32
1.4. Məhdud və qeyri-məhdud distribusiyalı samitlər	47
II FƏSİL	
ALMAN DİLİNDƏ SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN KOMBİNATORİKASI	
2.1. Alman dilində sözün fonetik strukturunda samit birləşmələri haqqında	54
2.2. Samit birləşmələrində samit fonemlərin sərhədi məsələsi	59
2.3. Alman dilində samit birləşmələri	63
2.4. Alman dilində samit birləşmələrinin statistik tədqiqi	86
III FƏSİL	
ALMAN DİLİ SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏHLİLİ	
3.1. Eksperimental materialın seçilməsi və təhlili	98
3.2. İki- və üçüzvlü samit birləşmələrinin təhlili	104
NƏTİCƏ 141	
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	145
ƏLAVƏLƏR	156

ÖN SÖZ

Dilin fonoloji təsviri iki əsas aspektin: fonemlər sisteminin təsvirini və dilin fonotaktik strukturunun təsvirini özündə birləşdirir. Dilin fonem inventarının danışıq aktında reallaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sintaqmatik fonologiyanın vacib məsələlərindəndir, çünki fonoloji sistemin müəyyənləşdirilməsində, onun bu və ya digər xüsusiyyətlərinin şərhində yalnız paradiqmatik münasibətlərinin araşdırılması yetərli deyildir. Paradiqmatikada vahidlərin qarşılaşması eyni differensial əlamətlər üzrə olduğu halda, sintaqmatikada qarşılıqlı əlaqə oppozisiya diapazonunu variativlik baxımından genişləndirir və buraya differensial əlamətlərlə yanaşı inteqral əlamətlər də daxil olur.

İstənilən sözlü ünsiyyət aktı kvazidiskret vahidlərin – dil səslərinin müəyyən səs zəncirinin (kontinuumun) yaranmasını tələb edir. Kommunikasiya aktı üçün məlumatın həmin dil kollektivində funksional vahidlərinin sisteminə uyğun şəkildə kodlaşdırılması zəruri şərtidir. Dil sistemi (paradiqmatika) obyektiv reallıqdır, tədqiqat subyektindən asılı olmayan mövcud dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir formasıdır. Sintaqmatikada fonem birləşmələrini müəyyən edərkən universal və spesifik, yəni konkret dil sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir dildə fonem birləşmələri yalnız xüsusi olaraq həmin dil üçün yararlı olan qayda və qanunlara tabedir və onlar da hər bir dil üçün ayrılıqda araşdırılmalıdır. Hər bir təbii dil hər bir dilin təkrarlanan geniş elementlər məcmusuna və həmin elementlərin mənalı söyləmələrdə birləşdiyi çevik qaydalar sisteminə malik olmalıdır.

Fonemlərin danışıq zəncirində xətti birləşməsi (kombinatorika) dilin struktur vahidlərinin bölünməzlik (diskretlik) və variativlik kimi mühüm ümumsistem qanunları və xüsusiyyətləri ilə şərtlənən əsas keyfiyyətidir. Sintaqmatikada fonemlərin birləşmə qaydalarının tədqiqi təbii dilin sistem və struktur xüsusiyyətlərinin təsvirində onun fonem inventarının müəyyənləşdirilməsi qədər vacibdir. Dilin fonemlərinin işlənmədə statistik təhlil aparmadan bir dilin fonemlərini statistik cəhətdən təhlil etmədən həmin dilin fonem tərkibi, fonemlər sistemi haqqındakı təhlili tam hesab etmək olmaz.

Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)

Dilin fonoloji sisteminin reallaşması və onun şərhində xüsusi önəm kəsb etməsi məsələsi fonemlərin sintaqmatikada birləşməsinin dilin özünə məxsus müəyyən dildaxili qanunlara tabe olduğunu göstərir. Dilin fonoloji sistemində fonemlərin sayı və onların danışıqda xətti ardıcılıqda bir-bir ilə birləşmə qaydaları arasında mütənəsiblik olmadığı halda kombinasiya hər bir dilə xas müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Fonemlərin kombinatorikasının tədqiqinin uğurlu aparılmasına dilin fonem inventarı da yardım edir. Fonem inventarı azdırsa, məsələn, diftonq və affrikatların olmadığı dillərdə, onda həmin dildə fonem birləşmələri qaydaları xeyli çox olacaqdır. Fonem inventarı çoxdursa, onda fonem birləşmələri az olmalıdır. Dildə fonemlərin sayı ilə onların kombinator qaydaları arasında tərs mütənəsiblik vardır.

Dilin fonoloji təsvirinin tam və dolğun olması üçün fonem birləşmələrinin öyrənilməsi vacibdir, çünki sintaqmatikada bir fonemin digər fonemlərlə birləşməyə girib-girməməsi, onların hansı ardıcılıqlarla birləşmələrinin, habelə bir heca yuvasında neçə fonemin daxil ola bilməsinin müəyyənləşdirilməsi tipoloji tədqiqatların ana xəttini təşkil edir. Məlumdur ki, birləşmələrdə samitlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər hecadakı digər elementlərin qarşılıqlı münasibətindən fərqlənir və özünəməxsus qanunauyğunluqlara malikdir. Buna görə də ayrı-ayrı dilçilərin diqqəti bu birləşmələrin öyrənilməsinə yönəlmiş olur və tədqiqat obyektini kimi samitlərin ayrıca birləşmələri üç mövqedə – başlanğıc, son və bəzən də, linqvist məhz tavnoloji birləşmələri tədqiq etməyi qarşısına məqsəd kimi qoymamışsa, onda sözün ortasındakı birləşmələri də öyrənir.

Fonem birləşmələrinin strukturunun təyin edilməsində fonemin mövqe və konteksti müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Fonemlərin mövqe və kontekst üzrə paylanması əsasında təsnifi onların sintaqmatikada qanunauyğunluqlarının təyin olunmasına, onların birləşmələrinin mümkün olub-olmaması səbəblərinin aşkarlanmasına xidmət edir. Birləşmələrin fonoloji modelləri müxtəlif dillərdə ümumi əlamətlərinə görə üst-üstə düşə bilirlər, onlar arasında fərq isə həmin modellərin səs dolumuna görə ola bilər. Fonemlərin və fonem modellərinin nitq zəncirində antroposentrik reallaşmasının öyrənilməsinin mühümlüyü məhz buradan

Sədaqət Cumayeva

qaynaqlanır, desək, yəqin ki, səhv etmərik.

Pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən xarici dillərin öyrənilməsində tələbələrin öyrənilən dildə tipoloji cəhətdən mühüm struktur fərqlərin aşkar etmələri vacibdir, çünki dilöyrənənlər daima onlardan çıxış edir və onları öyrənilən dil ilə tutuşdururlar. Qeyd edək ki, dilöyrənənlər danışıqda özünü aydın şəkildə göstərən fonetik hadisələri, sözün ideal fonem tərkibini ana dilinin fonem tərkibii ilə ziddiyyət yaratmadıqda uğurla mənimsəyirlər. Fonem sisteminin və fonotaktik xüsusiyyətlərin tutuşdurulması dillərdə oxşar və fərqli cəhətlərin aşkarlanmasına, ikinci dilin fonoloji sisteminin mənimsənməsindəki perseptiv çətinlikləri müəyyən edilməsinə kömək edir, çünki öyrənilən dildə ana dili üçün səciyyəvi olmayan fonemlər və fonem birləşmələri tələffüz prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Azərbaycan dilində heca və morfem tərkibində üç-, dördüzvlü samit birləşmələri olmadığı halda, alman dilində bu cür birləşmələr adi haldır. Məsələn, müasir alman dilindəki /mst/, /rtsf/, /nʃtr/, /kbr/, /nʃv/, /rntst/, /rntnr/, /ntʃl/, /rnʃt/, /rth/, /nstr/, /pstl/, /rpst/, /rkfr/, /nktl/, /rpst/, /lpst/, /mtsm/, /nst/, /pskr/, /nstl/, /rstl/, /ɲst/, /pstr/, /ntr/, /ntsh/, /çsl/, /mpn/, /stk/, /nsf/, /npl/, /str/, /nst/, /nsk/, /ktr/, /mpk/ samit birləşmələrini azərbaycanlılar tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər.

Məlum olduğu kimi, sintaqmatika dil vahidlərinin xətti zəncirdə (danışıqda, mətndə) ardıcılıqla yerləşməsindən yaranan münasibətləri tələb edir. Fonetik paradiqmatikanın sahəsinə fonemlərin əvəzlənmələri daxildir, fonetik sintaqmatikanın sahəsi fonem birləşmələrinin qanunauyğunluqlarıdır. Sintaqmatikada fonem birləşmələrinin tədqiqi fonoloji sistemin mahiyyətini təşkil edən qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verir və bu, öz növbəsində, tipoloji tədqiqatlar üçün də xüsusi aktualıq kəsb edir. Problemin dəqiq şərhli dillərin fonotaktik modelləri arasındakı oxşar və fərqli əlamətləri üzə çıxarmağa, sintaqmatikada fonemlərin işlənmə tezliyini aşkar etməyə zəmin yaradır. Səs birləşmələrinə dair tədqiqatların təhlili söz və ya hecada konkret dilin fonoloji sisteminə fonotaktikanın maksimum dolğun təsvir edən və nitqdə səs ardıcılıqlarının reallaşma faktlarının maksimal sayını izah etməyə qabil yetərinə universallıq dərəcəsinə görə fərqlənən nəzəriyyənin olmadığı nəticəyə gəlməyə əsas və-

Müasir alman dilində samit birləşmələri
(eksperimental-fonetik tədqiqat)

rir.

Monoqrafiyada əsas məqsəd danışıq zəncirində seqment vahidlərin kompleksinin normativ reallaşmasına dair məsələlərin, həmin seqment vahidlərin birləşmələrinin qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsinin alman dilinin azərbaycandilli auditoriyada tədrisi, habelə nəzəri və tətbiqi xarakterli problemlərin həllinin zəruriliyi ilə şərtlənmişdir. Bundan başqa, sintaqmatikada fonem birləşmələrinin reallaşmasının eksperimental-fonetik tədqiqi və təsviri tədqiqat işinin aktuallığını təsdiq edir.

Danışıq zəncirinin üzvlənməsinin fonetik-fonoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir alman dilinin fonetikasi və fonologiyasının kifayət qədər tədqiq olunmamış sahəsidir. Bu problemin fonoloji, artikulyator-əşitmə və akustik korrelyasiyaya münasibətdə kompleks yanaşma bucağından işlənib hazırlanması xüsusi maraq kəsb edir.

I FƏSİL

ALMAN DİLİNDƏ SÖZÜN FONEM TƏRKİBİ VƏ DİLİN FONOTAKTİK STRUKTURUNDA SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİ

1.1. Dilin fonem sistemi haqqında

Məlumdur ki, müasir dilçilikdə dilin təsviri və öyrənilməsinə bütöv, harmonik fəaliyyət göstərən sistem kimi yanaşılır. Bu zaman dilin təşkilində müxtəlif səviyyələrin konstituentlərin, dil vahidlərinin həm sinxron, həm də diaxron aspektlərdə diferensial təsvir üsullarının tapılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Müasir linqvistik tədqiqatların mühüm xüsusiyyətlərindən biri dilin heterogen sistem kimi təsvir edilməsidir. Bu baxımdan sözün fonem strukturunun, daha dəqiqi, fonemlərin kombinator xüsusiyyətlərinin tədqiqinin xüsusi aktualıq kəsb etməsi tam başa düşüləndir, çünki sintaqmatik təhlilsiz paradiqmatikanın (sistemin) tam təsvirini vermək real görünür. Lakin istənilən təbii dilin fonoloji səciyyəsinin əsasında dayanan bu problem linqvistik müstəvidə hələ də özünün yekun həllini tapmamışdır. Düzdür, problem bir sıra dillərin materialları əsasında fraqmentar şəkildə tədqiq olunsa da, əksər dillərə münasibətdə bunu söyləmək mümkün deyildir.

Bu mənada müasir alman dili də istisna təşkil etmir. Alman dilində sözün fonem tərkibi müəyyən dərəcədə öyrənilmiş olsa da, onun fonotaktik strukturu, xüsusilə samit (konsonant) birləşmələrində səslərin koartikulyasiyası, bununla bağlı sözün heca və aksent – ritmik quruluşu olduqca az tədqiq olunmuşdur. Fonotaktika fonemlərin distribusiyasını (paylanmasını) və onların birləşmələrini öyrənir ki, bu da fonemlərin danışıq zəncirində birləşmə qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə, habelə konkret dilin fonoloji sistemində abstrakt söz və heca modellərini qurmağa imkan yaradır. Belə heca modelləri və qanunlar yetərincə sabit olsalar da, zaman keçdikcə dillərarası əlaqələrin intensivləşməsi və genişlənməsi bu cür birləşmələrdə ciddi dəyişmələrə səbəb olur. Belə bir çatışmazlıq özünü xüsusilə fonem birləşmələrinin artikulyator mexanizminin öyrənilməsində daha çox göstərir. Yəqin ki, bu mexanizmin kifayət qədər geniş şəkildə öyrənilməməsinin

Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)

nəticəsidir ki, ümumi fonetika elmində belə bir bölmə hələ də öz əksini tapmamışdır [51; 70; 73; 75; 79; 82; 88; 165; 176; 180; 181; 184; 186; 198].

Dil faktlarına struktur yanaşmanın banilərindən biri İ.A.Bo-duen de Kurtene dildə dəyişmələrə olan meyli mütləqləşdirməyə çalışırdı. Dildə sükunətin olmadığı ideyasından çıxış edən müəllifin fikrincə, *“eynən təbiətdə olduğu kimi, dildə də hər şey yaşayır, hərəkət edir, dəyişir. Sükunət, durğunluq bu prosesin yalnız görünən hadisələrdir, yəni bu cüzi dəyişmələr şərtlərində onun dinamikasının xüsusi halıdır. Dilin statikası onun dinamikasının xüsusi formasıdır”* [35, s. 349]. Dildə toplanmış dəyişmələr oturuşmuş sistemi, onun elementləri arasında struktur əlaqələri dağdırmır və bu sistemin tənzimlənməsinə yönəlik kompensasiya mexanizmi hesabına mümkünə çevrilir. Başqa sözlə desək, dəyişmələr gedişində *“ya dildə müəyyən vahid digərinin hesabına böyüyür, ya da digər vahidin xeyrinə öz hissəsini itirmiş olur. Dildə bir vahid itirsə, onun əvəzinə digər vahid peyda olur”* [35, s. 349]. Beləliklə, hər bir dil zaman daxilində donmuş törəmə deyil, tarixi baxımdan dəyişən hadisədir ki, onun yeniləşməsi sonrakı təkamül üçün vacib şərtidir.

Dil daxili və xarici amillərin saxlanması və müəyyənləşdirilməsinin nəticəsi kimi tarazlaşmış sistemi təmsil edir. Dilin təsviri bütün fonemlərin müəyyənləşdirildiyi və hansı fonem birləşmələrinin mümkünlüyünün qeydə alındığı fonologiyadan başlayır. Məhz strukturalizm rakursundan dil səsləri qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılı elementlərin vahid sistemi kimi nəzərdən keçirmək mümkünə çevrilmişdir ki, bu da fonoloji nəzəriyyəyə dolğunluq bəxş etmişdir. Dilin fonem inventarının təyin edilməsi istənilən fonemli dilin səs tərkibinin araşdırılmasında ilkin vəzifədir. Onun həlli isə fonoloji təhlilin iki əməliyyatının aparılmasını tələb edir. Əvvəlcə fonemlərin sintaqmatikada (reallaşmada) eyniləşdirilməsi, başqa sözlə, danışq axınının fonemlər arasında sərhədlərin təyin edilməsindən ibarət fonoloji seqmentasiya (üzlənmə) aparılır. Növbəti mərhələdə əvvəlki mərhələdə üzlənmə nəticəsində alınmış seqmentlərin (allofonların) paradiqmatik eyniləşdirilməsi aparılır. Paradiqmatik eyniləşdirmə zamanı müqayisə olunan seqmentlərin hansının eyni bir fonemin, hansının isə digər fone-

Sədaqət Cumayeva

min reallaşması olması aydınlaşdırılır. Bu əməliyyatın nəticəsində konkret dilin fonem inventarı təyin edilir.

Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, istənilən təbii dilin fonem tərkibini təyin etmək formal-məntiqi problem olmaqdan daha çox, dil daşıyıcısının nitq davranışına əsaslanan və danışanın törətdiyi nitq axınının təhlilinin nəticəsi deyil, linqvistin informantla ünsiyyəti prosesində yerinə yetirilən və ünsiyyət prosesində əldə edilmiş linqvistik informasiyanın fonoloji şərhindən ibarət eksperimental-fonetik araşdırmaların nəticəsidir. Lakin tədqiqatçıların tətbiq etdikləri meyarlar nəzəri cəhətdən əsaslandırılmalıdır, çünki hər bir fonoloji nəzəriyyənin ilkin vəzifəsi bu meyarların işlənilib hazırlamaqdan ibarətdir.

Müasir fonetik ədəbiyyatda sözün fonetik təşkili məsələsindən danışarkən, adətən, sözlərin tərkibində ayrı-ayrı fonemlərin, o cümlədən fonem birləşmələrinin distributiv (paylanması) xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Sintaqmatik fonologiyada fonemlərin distribusiyasını öyrənərkən əsas diqqət sözlərin başlanğıc (anlaut) və sonluqlarına (auslaut) yetirilir. Göründüyü kimi, bu cür tədqiqatlar söz quruluşunun yalnız bir hissəsini əhatə edir və bu isə sintaqmatikada dil səslərinin fonotaktik modellərin üzə çıxarılması üçün yetərli hesab edilə bilməz. Yuxarıda deyilənlərə əsasən, sözün fonetik təşkilinin (fonemlərin kombinatorikasının) tam mənzərəsini canlandırmaq üçün onu dörd komponent üzrə təhlil etməliyik:

- 1) sözün (leksemin) fonetik quruluşu;
- 2) sözün fonotaktik (fonem birləşmələri) quruluşu;
- 3) sözün heca quruluşu və ya heca modelləri;
- 4) sözün aksent-ritmik təşkili.

Müasir alman dilində samit birləşmələri özünəməxsus səciyyəvi struktura malikdir və onlar müxtəlif tələffüz xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunurlar. Samitlər, əsasən, sözün tərkibində başlanğıc və sonluqda fonem birləşmələr şəklində reallaşırlar. Söz strukturunda müxtəlif fonetik mövqələrdə reallaşan konsonant (samit) birləşmələrində xətti ardıcılıqda yanaşı səslərin tələffüz fazaları (yanaşı gələn səslərin ekskursiya və rekursiya fazalarında koartikulyasiyanın izləri ciddi müşahidə edilir. Səsin stasionar hissəsi sabit qalır və yalnız onun sayəsində həmin səsin özgürlü-

Müasir alman dilində samit birləşmələri (eksperimental-fonetik tədqiqat)

yü, müstəqilliyi qorunub saxlanılır – S.C.) arasındakı qarşılıqlı əlaqə formalarının (koartikulyasiyaların) araşdırılması nəzəri və praktik, xüsusən də dilöyrənmə baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, müasir alman dilində konsonant birləşmələrini yaradan fonemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək həm tələffüz, həm də akustik cəhətdən xeyli obyektiv çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinliklərin müəyyən dərəcədə aradan qaldırılması deduktiv mühakimələr yolu ilə mümkün olsa da, onların tam obyektiv şəkildə aşkarlanması yalnız eksperimental – fonetik təhlil yolu ilə adekvat və səmərəli həll oluna bilər.

Ümumiyyətlə, F.Y.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, alman dilində danışığ zəncirinin müəyyən bir kəsiyini (seqmentini) təşkil edən samitlər (konsonantlar) spesifik tələffüz (artikulyator) və dinamik xüsusiyyətlərə malik sabit fonem birləşmələrini (heca modellərini) təmsil edirlər [51].

İstənilən dildə danışığ zəncirində fonem birləşmələrinin tələffüz–akustik və eşitmə–perseptiv (dərketmə) aspektlərindən öyrənilməsi və bu aspektlərin fonetik–fonematik baxımdan araşdırılması nəzəri baxımdan vacib şərtidir.

Dildə fonem birləşmələrinin nəzəri baxımdan tədqiqi aşağıdakı əsas məsələləri özündə cəmləşdirir:

a) danışığ səsi tələffüz orqanlarının hərəkəti nəticəsində yaranmış vahidi kimi;

b) səslərin yaranmasında üç tələffüz mərhələsi nəzəriyyəsi: mərhələ müxtəlifliyinin dəqiqləşdirilməsi (tam, yarımçıq mərhələ və s.), mərhələlərin hər bir tələffüz üzvünün hərəkətinə görə müəyyən edilməsi;

c) danışığ zəncirində fonem birləşmələrində sabit (kvant – S.C.) və dəyişkən (dalğavari – S.C.) vahidlərin olması, fonemlərin kombinasiyalarında fonemin işlənmə ehtimalının və ya dərəcəsinin şərhə;

d) söz tərkibində fonemlərin birləşmə ardıcılıqları, o cümlədən də sözlərin (morfemlərin) qovuşuğunda dinamik səs birləşmələrinin müəyyən eşitmə təəssüratına uyğun gəlməsi;

e) dildə mərhələlərin əlaqə tiplərinin və artikulyasiya bazasının təyin edilməsi;

f) dilin fonetik biçiminin inkişafında fonem birləşmələri-

Sədaqət Cumayeva

nin tərkibindəki əsas dəyişmələrin üzə çıxarılması;

g) sintaqmatikada fonem birləşmələri sözün fonetik biçiminin təşkilinin əsas komponenti kimi;

h) fonem birləşmələrində danışıq səslərinin delimitasiyası (sərhədi) problemi;

i) danışıq zəncirinin hecalanmasında fonem birləşmələrinin (heca) modelləri;

j) sözün aksent-ritmik təşkilinin dildəki fonem kombinasiyalarına təsiri;

k) fonem birləşmələrinə və onların koartikulyasiya münasibətlərinə dilin morfoloji biçiminin təsiri.

Əlavə etmək istərdik ki, söz strukturunda fonem birləşmələrinin yuxarıda qeyd etdiyimiz aspektləri monoqrafiyanın müvafiq paragraflarında geniş təhlilə cəlb ediləcəkdir.

1.2. Alman dilində fonem sisteminin tədqiqi tarixindən

Fonem anlayışına münasibətdə fonoloji məktəblər arasında fərqlərin olması fonetika və fonologiyaya dair ədəbiyyatda qeyd edilir. Bu zaman həmin mənbələrdə fonemlə bağlı bu və ya digər məsələlərə münasibətdə prinsiplial fərqlərin nədən ibarət olmasının səbəbi heç də həmişə öz əksini tapmır. Onu da qeyd etmək ki, əksər dilçilər onların nəzəri müddəalarının bu və ya digər əks cəbhədə dayanan dilçi-fonoloq tərəfindən onların eyni mövqedə dayandıqları halda həll olunması iddiasından uzaqdırlar.

Dilin fonoloji sisteminin təsviri fonem inventarının və onların xətti ardıcılıqda kombinasiyasından yaranan fonotaktik strukturun (heca modellərinin) öyrənilməsi kimi iki mühüm məsələni özündə ehtiva edir. Buna görə də istənilən dilin fonoloji sisteminin dolğun təsviri üçün yalnız onun statikada fonem tərkibinin müəyyənləşdirilməsi nəzəri baxımdan qəbul edilməzdir, çünki bu cür yanaşmada dilin dinamikasında dil vahidlərinin obyektiv reallaşma imkanlarını nəzərə almır. Fonoloji sistemin dəqiq təsviri fonemlərin paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən asılıdır [51].

Dildə fonemlərin birləşməyə girməsini öyrənmək üçün, ilk növbədə, fonemlərin fonoloji statusu (öyrənilən dildə ayrı-ayrı fonemlərlə bağlı mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılması) və

Müasir alman dilində samit birləşmələri **(eksperimental-fonetik tədqiqat)**

bununla sıx bağlı olan fonem inventarını müəyyənləşdirmək lazımdır, çünki fonemlərin birləşmə yaratması və ya affrikat və ya diftonq olması birbaşa birləşmələrin tipini və miqdarını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. Fonemi “*danışıq axınının üzvlənməsində alınan yeganə fonetik vahid*” [72, s. 62] kimi dəyərləndirən L.R.Zinderin qeydinə görə, bütün fonoloqlar ayrı-ayrı fonoloji məktəblərin ideyalarını bölüşdürmələrinə baxmayaraq, bu məsələdə əsas meyar kimi “*...həmin cütliyin fərqləndirici funksiyasından istifadə edirlər*” [72, s. 63]. Danışıq axınının fonemlərə üzvlənməsində fizioloji və artikulyator amillərə söykənməyin nəzəri baxımdan yanlış və qəbul edilməz olduğunu qeyd edən müəllifə görə, “*... belə amil danışıqın morfemlərə üzvlənməsini müəyyənləşdirilməsinə analoji olaraq sərf lingvistik olmalıdır. ...zahiri assosiativ təhlil yox, səslənmənin üst-üstə düşməsinə əsaslanan məna tərəfi həlledici rol oynayır*” [72, s. 36-37]. L.R.Zinder dilin fonem tərkibinin müəyyənləşdirilməsinin bir sıra amillərdən birbaşa asılı olduğunu qeyd edir:

- a) *nəzəri əsaslardan;*
- b) *tədqiqata cəlb edilən dil materialının həcmindən;*
- c) *tədqiqat işində istifadə olunan metoddan*” [71, s. 164].

Konkret dil materialının tədqiqində bir neçə fonem birləşməsi aşkar edilir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, bunlar aşağıdakılardır:

“1. *Dil sisteminə uyğun gələn fonem birləşmələri vardır. Məsələn, müasir alman dilində qısa saitlər sözün, morfemin və söyləmin mütləq sonluğunda gələ bilər. Söz başında üçüzlü samit birləşməsi mümkündür;*

2. *Alman dilində iki sait eyni morfem daxilində gələ bilər. Bu, alman dilinin struktur-sintaqmatik modelinə uyğun deyildir;*

3. *Alman dilinin struktur modelinə uyğun gəlməyən, ancaq dil-də rast gəlinən fonem birləşmələri mümkündür. Məsələn, burun saitləri alman dilində yoxdur, ancaq fransız dilindən alınmalarda bu cür saitlər mümkündür. Məsələn, fransız dilindən alınmış sözlərdə /bõn – bõn/ (Bonbon), /ʃa~sen/ (Chansen) və s.*

4. *Nəhayət, dilin struktur modellərinə uyğun gələn fonem birləşmələri tədqiq olunmalıdır*” [51, s. 315].

Təbiidir ki, tədqiqatçının əsaslandığı nəzəriyyədən asılı olaraq, sonda alınan nəticələr müxtəlif ola bilər. Müasir fonologiyə

Sədaqət Cumayeva

yada fonemlərin statusunun müəyyənlişməsi ilə bağlı paralel olaraq bir neçə metoddan istifadə olunur. Həmin metodlardan ən geniş yayılmışı bünövrəsi hələ İ.A.Boduen de Kurtenenin [35] tədqiqatlarında qoyulmuş kvazionimlərlə iş üsuludur. Dilin fonoloji sistemində fonemlərin fonematikliyinin müəyyənlişdirilməsində istifadə olunan bu üsul məhz fonoloji qarşılaşmalar nəzəriyyəsinin ustası N.S.Trubeskoyun [16; 191] xidmətləri sayəsində bütün dünya dilçiliyində geniş yayılmışdır. Bu metodun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mexaniki yolla tapılmış paronimlər və ya kvazionimlər qarşılaşdırılır və qarşılaşma yeni qrammatik və ya semantik məna ilə bağlıdırsa, onda onları fərqləndirən səs elementi fonem adlandırılır [19].

N.S.Trubeskoyun yuxarıda göstərilən metoddan istifadə edərək fonem və variant münasibətlərinə dair fundamental qaydalarını F.Y.Veysəlli qəbul etmir və ciddi tənqiddə məruz qoyur [21, s. 81-90]. Məlumdur ki, N.S.Trubeskoy öz yaradıcılığında dilin səs tərəfinin öyrənilməsində iki elm sahəsini, yəni *“fonetikanı fonologiyadan ayırmağa”* təkidlə cəhd edirdi [16, s. 20], amma, əslində, səslərin fonematikliyinin sübut edilməsində o, bütövlükdə fonetik prinsiplərdən (akustik – artikulyator oxşarlıqdan) çıxış edirdi. Bu məqama diqqəti yönəldən F.Y.Veysəlli yazır ki, *“N.S.Trubeskoy da, amerikan strukturalistləri kimi, binar (ikili – S.C.) qarşılaşmadan çıxış edir. Onun seqmentləşmə və eyniləşdirmə konsepsiyası bütövlükdə ikili qarşılaşmaya söykənməklə, assosiativ təsəvvürə əsaslanmaqla məna fərqləndirməni ön plana çəkir”* [21, s. 83]. Müəllifin qənaətinə görə, *“N.S.Trubeskoyun səsə fərqləndirməyə əsaslanmaqla əlamətlər axtarılması əslə başa düşülən deyildir”* [21, s. 83]. Bu linqvistik meyarı əsas götürən F.Y.Veysəlli N.S.Trubeskoyun *“fonem müəyyən səs quruluşuna xas olan fonoloji əlamətlərin məcmusudur”* tərifini ilə haqlı olaraq razılışmır və əvəzində *“sözün tanınması və fərqləndirilməsində fərqləndirici əlamətlərlə yanaşı, integral əlamətlərin də nəzərə alınmasının”* vacibliyini qeyd edir [21, s. 83].

Verilmiş sitatdan göründüyü kimi, N.S.Trubeskoy nəzəri cəhətdən norma, sistem və danışmaq aktı kimi mahiyyətə mühüm olan səviyyələri bir-birindən fərqləndirmədiyi üçün dilemma qarşısında qalır və bunun məntiqi nəticəsi kimi səs, variant və fo-

Müasir alman dilində samit birləşmələri **(eksperimental-fonetik tədqiqat)**

nem məsələsini axıra qədər araşdırma bilmir. Hesab edirik ki, bu məsələnin düzgün həllində F.Y.Veysəllinin üçlü yanaşmasını əsas götürmək və sistemi emik səviyyəyə, danışmaq aktını etik səviyyəyə aid etməklə üçüncü bir səviyyənin – normanın da fərqləndirməsini vacib hesab edirik [51].

F.Y.Veysəlli tam haqlı olaraq danışmaq zəncirində *“fonemin ayrılıb götürülməsi elə allofonun, onun da təmsil olunduğu səsə ayrılıb götürülməsi”*dir fikrini irəli sürür [21, s. 87]. Bu ideyanı davam etdirərək biz də irəlidə fonem və allofonları bir-birindən təhlil səviyyəsində ayırmağa üstünlük verəcəyik. Bu məsələnin əhəmiyyətli dərəcəsini dərk etmək üçün aşağıdakı misallara müraciət edək: müasir alman dilində /p/ fonemi dodaqlanan ([p^o]), yumşaq ([p^ʲ]) və nəfəsli ([p^h]) tələffüz olunur. Məsələn, /pupə/ (oyuncaq), /pılə/ (həb) və /panə/ (maşının yolda xarab olub qalması) sözlərində olduğu kimi. Halbuki müasir alman dili samitlər yarım sistemində dodaqlanan [p^o], yumşaq [p^ʲ] və nəfəsli [p^h] samitləri yoxdur. Bu sistemdə /p/, /t/, /k/ və s. fonemlərin qarşılışması vardır. Danışmaq aktında yumşalma, dodaqlanma və nəfəslilik kimi əlamətlərin peyda olması isə yalnız mövqə və kombinasiyadan asılıdır. Bu deyilənləri nəzərə alan F.Y.Veysəlli dilin fonoloji sisteminin təsviri və şərhində haqlı olaraq *“... ikili yox, üçlü qarşılışmanı nəzəri cəhətdən”* düzgün hesab edir [21, s.89], çünki ikili yanaşmada norma səviyyəsinə yer yoxdur. Halbuki fonemlər danışmada reallaşma zamanı məruz qaldığı variantivləşməni yalnız norma səviyyəsində öyrənmək mümkündür.

N.S.Trubeskoyun *“fonemin əlamətləri arasında relevant əlamətlərin fərqləndirilməsi”* və yaxud *“fonem fərqləndirici əlamətlərin məcmusudur”* fikri ilə razılaşmayan L.R.Zinder yazırdı ki, *“belə yanaşma sözün tanınmasında qeyri-differensial (inteqral) əlamətlərin də mühümlüyyəinə (bu isə fonemin əsas funksiyasıdır) etinasızlıqdır”* [72, s. 42]. Bu yanaşmalarda olan razılaşmamanın səbəbini başa düşmək üçün, ilk növbədə, a) N.S.Trubeskoy üçün fonem “səs vahidi deyil”, linqvistik təfəkkür söylərinin məhsulu, həmin dildə minimal məna fərqləndirici qarşılışmalar yaradan “fərqləndirici əlamətlərin məcmusunun” konstruktudur; fonem nitq səsindən dil daşıyıcılarının qavradığı əlamətlərin məcmusudur. L.R.Zinder üçün isə fonem *“dilin ən*